

ТЕХНІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ХІХ СТОЛІТТІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Стаття присвячена історіографічному огляду наукової літератури, у котрій висвітлено аспекти технічного перевороту в Наддніпрянській Україні в ХІХ ст. Історіографічний аналіз літератури дозволяє хронологічно виділити три періоди, виявивши історичні особливості кожного із них.

Проведене дослідження дозволяє автору зробити висновок про те, що незважаючи на наявність даних історіографічних джерел, проблема технічного перевороту у Наддніпрянській Україні в ХІХ столітті потребує цілеспрямованого комплексного вивчення.

Ключові слова: історіографія, технічний переворот, Наддніпрянська Україна, промисловість.

Історія розвитку технічного перевороту України в розрізі ХІХ століття має багато нюансів та аспектів, трактування яких залежить від світоглядних позицій і теоретико-методологічної підготовки науковця.

Історіографічний комплекс щодо зазначеної проблеми умовно можна розділити на такі періоди: дорадянський, радянський, сучасний.

Дослідження певних аспектів технічного перевороту у Наддніпрянській Україні в ХІХ столітті знайшло своє відображення

* Полоз Катерина Юріївна – аспірантка Кіровоградського національного технічного університету.

у вигляді монографічних та дисертаційних роботах, навчальної літератури, матеріалів наукових конференцій, наукових статей та ін.

З огляду на вищесказане історіографію з даної проблеми розділено за такими групами: узагальнюючі, спеціальні та регіональні праці.

Розглянемо історіографію дорадянського періоду. Слід відзначити відому роботу Сергія Андрійовича Подолинського¹ «Ремесла і фабрики на Україні» (1880 р.) – одного з перших пропагандистів соціалізму та марксизму в Україні. Особливу увагу у своєму дослідженні автор приділяє стану промисловості у пореформеній Україні, а також ролі робітничого класу. С.А. Подолинський підкреслював, що феодалізм затримує розвиток капіталізму та засуджував приватну власність на засоби виробництва. У праці, описуючи майже дармову працю людей на цукроварнях, де не було належних умов праці, що призводило до смертельних випадків, автор акцентував увагу на величезних прибутках, що отримувалися за рахунок встановлення на фабриках машин. Тому капіталізм учений пропонував замінити соціалізмом, який створив би потрібне середовище для розвитку продуктивних сил і відповідав моралі.

Одним із напрямків вивчення промислового розвитку у дорадянській історіографії було дослідження торгово-промислового законодавства.

Л.Н. Нісселович у своїй роботі «История заводско-фабричного законодательства в Российской империи»² широко висвітлює політику уряду Російської імперії щодо торгово-промислової діяльності. Оскільки праця написана за державним дорученням, автор висвітлює лише позитивну сторону законодавчої діяльності. Тому робота не містить аналітики та є, по суті, переказом промислового законодавства XVIII – першої половини XIX століття, що має суб'єктивний характер.

Часткова інформація відносно характеристики промисловості Російської імперії міститься в роботі Д.І. Менделєєва. У своїй праці «Основи фабрично-заводської промисловості»³ (1897) р. учений намагався показати необхідність індустріалізації. Його увага сконцентрована на пропаганді прогресивності великого

машинного виробництва, на роз'ясненні суспільству загальних основ роботи фабрики і заводів, пробудження в суспільстві підприємницького духу. Автор дає своєрідне визначення поняттю «промисловість». У ширшому сенсі розуміє промисловість як створення і реалізація шляхів купівлі та продажу благ та послуг. Промисловість у вузькому сенсі розуміє як створення матеріальних благ³. Науковець вважав, що недостатня кількість підготовлених кадрів стримує економічний розвиток. Автор підкреслював, що компетентними повинні бути не тільки інженери та техніки, але й прості робітники. Індустріальний розвиток учений вважав невідокремленим від технологічного прогресу. Зі вступу до книги видно, що Д.І. Менделєєв планував розробити галузеву структуру фабрично-заводської промисловості, проте в опублікованій праці він лише почав це, написавши тільки один розділ «Паливо». Недоліком праці є неповнота, умовність і неточність представленої соціально-економічної інформації у цифрах.

В. Вітчевський⁴ є автором монографії, в якій найбільш широко встановлено взаємозв'язок між торгівельною, митною і промисловою політикою уряду. Учений переконаний, що на тенденцію розвитку промисловості впливає безпосередньо кваліфікація робітників та технічні знання.

Роблячи висновок відносно історіографії дорадянського періоду, слід зауважити, що спеціальних досліджень, які б характеризували розвиток технічного перевороту, не було. Були лише окремі спроби науковців висвітлити певні аспекти розвитку промисловості, які містили статистичний матеріал. Зокрема, обмежена кількість фактичного матеріалу не давала можливості науковцям дати обґрунтований та глибокий аналіз тим чи іншим явищам у процесі розвитку промисловості. Майже відсутня інформація про розвиток виробництв на території України, не кажучи про технічний прогрес. Але ми повинні зазначити, що вагомість дореволюційних досліджень полягає в тому, що їх науковці були свідками та особисто учасниками всіх процесів. Саме вони започаткували основу для подальшого розгляду проблеми.

Проблему історії розвитку промисловості в цілому та зокрема технічного перевороту більш детально досліджували пред-

ставники радянської історіографії. У даному періоді загально-обов'язковою основою наукової роботи була панівна на той час марксистсько-ленінська концепція. Тому праці дослідників були підпорядковані політичним цілям і наказам правлячого уряду і вели боротьбу з умовним соціалістичним лібералізмом у трактуванні історичних подій. Все це значно локалізувало коло питань, що потрапляли у поле зору істориків, які вивчали суспільно-політичні та економічні процеси в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

У радянській історіографії технічний переворот досліджувався у світлі соціально-економічного і загального формального підходів. Прослідковується нехтування взаємозалежністю між економічними та соціальними процесами, що ослаблює наукову значущість цих праць.

Так, у 1925 році вийшов нарис про історію українських фабрик О.П. Оглобліна⁵, в якому зібраний матеріал присвячено вивченню докапіталістичної фабрика, також боротьбі дворянського (кріпосного) і купецького (капіталістичного) підприємництва у фабричній промисловості. У праці вчений значну увагу приділив дослідженню розвитку суконної промисловості Чернігівщини, яка займала перше місце за своїм технічним оснащенням серед усіх губерній Російської імперії.

У монографії М.Є. Слабченка «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.»⁶ (1927 р.) основна увага приділяється соціально-економічній історії України XIX – початку XX ст. Цінність праці полягає у тому, що робота побудована на значному архівному матеріалі.

М.Є. Слабченко висвітлив в роботі промисловий розвиток та зрушення в сільському господарстві, які відбулися на зламі століть.

У статті О.Л. Варнеке «До історії залізничного транспорту на Україні» (1927р.)⁷ головна увага приділяється огляду урядової політики щодо розвитку залізниць та участі відомих аристократів у розвитку залізничної справи.

Праця І.М. Бровера «Україна на переломі до промислового капіталізму (Соціально-економічні нариси й матеріали)» складається з двох томів, перший був оприлюднений у 1931⁸, а

другий у 1933⁹ році. Автор висвітлює стан нагромадження капіталів, процес переходу поміщицького господарства до капіталістичного способу виробництва і процес переростання купецького (торгівельного купецького) капіталу у промисловий. Слід відзначити, що ця робота має досить значну джерельну базу і відповідно, представляє широкий аналіз статистичних відомостей про розвиток сільського господарства, мануфактурної і фабрично-заводської промисловості, організацію кредитної системи та ярмаркової торгівлі тощо.

В.О. Фесенко у статті «Початки металургійної промисловості на Україні»¹⁰ (1932 р.) дослідив питання розвитку Луганського ливарного заводу на великій кількості архівних матеріалів, зокрема розкрив питання формування кадрів «потомствених робітників», а також становлення технічної інтелігенції на заводі, яка зробила чималий внесок у науково-технічний прогрес країни.

Обсяг інформації Ф.О. Ястребова в нарисі «Україна в першій половині XIX століття»¹¹ щодо розвитку промисловості є досить обмеженим і не розкриває повною мірою всіх аспектів розвитку галузей промисловості. Хоч автор і відзначає, що розвиток промисловості у другій чверті XIX століття характеризується змінами, що виявлялись у переході частини підприємств до досконалішої техніки (застосування машин, механічних верстатів і парових двигунів) і в рості вільнонайманої праці¹¹. Разом з тим роботи не представлено чіткого переходу мануфактурного виробництва до фабричного.

М.Ф. Злотников у статті «От мануфактуры к фабрике»¹² основний наголос робить на недостатній вивченості промисловості у феодально-кріпосний період. Учений висвітлює такі важливі на той час питання змішувані форм промисловості (між фабриками та мануфактурами), кількість яких заносилася до звітності Мануфактур-колегій, а потім, у свою чергу, використовувалася в дореволюційній літературі; недостовірні статистика щодо кількості та співвідношення вільнонайманої та кріпосної праці; зародження в Російській імперії машинної техніки; застосування іноземної техніки; початок промислового перевертання.

Помітне місце в історіографії поданої проблеми посідає робота відомого економіста та історика П.І. Ляценка¹³. У ній міститься велика кількість фактичного матеріалу, який і нині не втрачає свого значення. Проте дослідження має ряд недоліків, а саме: не було визначено різницю між мануфактурою і фабрикою, тому підрахована дійсна їхня кількість є сумнівною.

Особливе місце в радянській історіографії проблеми технічного розвитку української промисловості посідає наукова спадщина І.О. Гуржія¹⁴. Так, зокрема, вчений досліджував питання розвитку промисловості України в системі всеросійського ринку; питання технічного стану провідних галузей виробництва; розклад феодально-кріпосницької системи; використання найманої праці та застосування машин; розвиток капіталістичних відносин у селянському господарстві; соціально-економічний та торгівельний розвиток міст України.

Важливу роль відіграла опублікована у 1952 році стаття В.К. Яцунського¹⁵, присвячена проблемі поняття «технічної сторони промислового перевороту» як заміни мануфактур, заснованих на ручній праці, фабриками, де організовано розподіл праці між машинами, котрі провадяться в рух паром і обслуговуються найманими працівниками¹⁵. Автор зазначив, що існує нерівномірність і специфічність систематичного застосування машинної техніки в різних галузях російської економіки, що у свою чергу ускладнювало аналіз впливу промислового перевороту на розвиток народного господарства в цілому¹⁵. Так, розвиток промислового перевороту в гірничій металургії, на думку В.К. Яцунського, був пов'язаний із заміною кричного горна на пудлінгову піч, а водяного колеса – паровою машиною і водяними турбінами. Технічний переворот у промисловості супроводжувався технічною революцією в транспорті, що призвело до виникнення нової галузі промисловості – машинобудування. Завершальним етапом промислового перевороту слід вважати виробництво машин машинами¹⁵. Проте, зосереджуючись лише на технічному боці процесу, автор недостатньо торкається питань соціального характеру.

С.Г. Струмлін у статті «К вопросу о промышленном перевороте в России»¹⁶, опублікованій у 1952 році, висловив думку,

що промисловий переворот в Російській імперії завершився на початку 60-х років XIX століття. У цій статті учений спробував дати загальне уявлення про співвідношення ручної і механічної праці в промисловості Російської імперії на 1860 р. Із наведених даних можна побачити, що до початку реформ механічне виробництво давало 54% промислової продукції¹⁶. Намагаючись визначити співвідношення ручної і механічної праці в виробництві, автор опирався на дані обробної промисловості, повністю залишаючи поза увагою видобувну промисловість. Якщо перевірити статистичні дані, зробити поправку в підрахунках, то співвідношення між ручною і механічною працею у виробництві за 1860 р. відразу зміниться на користь ручної праці. Критерієм завершення промислового перевороту, на думку С.Г. Струмліна, стала перемога механічної праці над ручною.

О.О. Нестеренко в монографії «Розвиток промисловості на Україні»¹⁷ (1959 р.) розглядає промисловість України на всіх основних етапах її розвитку. Автором було зібрано матеріал, по-перше, про історичні передумови промислового розвитку України; по-друге, розвиток дрібних промислів та мануфактурного виробництва; по-третє, фабрично-заводське виробництво. Водночас серйозної перевірки потребують наведені автором статистичні дані губернаторських звітів.

У 1970 році О. Дружиніна опублікувала роботу з історії «Южная Україна 1800–1825 гг.»¹⁸. Шостий параграф книги присвячено промисловості трьох губерній: Таврійської, Херсонської, Катеринославської. Проте слід зазначити, що досліджувані галузі промисловості цих губерній, зокрема соляна, суконна, вугільна, суднобудівна, винна, шовкова промисловість, перебували лише на початковій стадії свого розвитку. Вчена наголошує на тому, що з точки зору економічного прогресу як в сільському господарстві так і в промисловості важливе значення мав високий процент вільного населення, яке знаходилося на території Південної України.

Монографія Л.Г. Мельника «Технічний переворот на Україні у XIX ст.»¹⁹ є однією з перших спроб розкрити тему в даному напрямку. Учений показав історичну картину технічного оснащення різних галузей промисловості та визначив хронологічні

межі промислового перевороту. Недоліком роботи можна вважати те, що автор не розглядав актуальні дискусійні та спірні питання щодо промислового перевороту.

Становлення і розвиток великого машинного виробництва та промисловості відображено в могографії П.А. Хромова²⁰. Учений досліджує господарське життя Російської імперії в період промислового і монополістичного капіталізму. У роботі висвітлено ріст промисловості, сільського господарства, фінансово-грошової системи, торгівлі, концентрації банків, фінансового капіталу тощо. Проте в даній праці здебільшого розвиток промисловості має описовий та поверхневий характер, без застосування фактичного матеріалу та детального аналізу статистики. У роботі надана характеристика розвитку тільки великих галузей промисловості.

Серед цих праць вагому роль відіграє робота видатного українського економіста М.І. Туган-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем»²¹. У ній автор намагався описати зміни внутрішнього ладу фабрики під впливом змін суспільно-економічного середовища. Учений розглянув фабричне законодавство та наявні в суспільстві погляди на фабричний устрій. Книга як зазначав сам науковець, не претендувала на «изображение развития всей нашей крупной промышленности в ее целом»²¹. Деякі галузі промисловості взагалі не були представлені автором (гірнична промисловість). Також ми погоджуємося з думкою Т.І. Дерев'янкіна, що в книзі не проводиться навіть чіткої різниці між мануфактурою і фабрикою у науковому значенні цих понять²². Великим недоліком його праці є те, що автор вважає, що за часів Петра I промисловість вже складала «крупнокапиталистическую форму»²¹. З вищевказаного випливає, що в книзі не існує чіткої періодизації розвитку промисловості. В праці зустрічаються досить сумнівні аргументи, як наприклад те, що нібито кустарне виробництво було створене фабрикою. Це, а також обмежена кількість дореволюційної літератури дозволяє нам стверджувати, що проблема промислового перевороту в історико-економічній літературі не ставилася взагалі.

Щодо сучасної історіографії, то в ній, на наше переконання, відбулося розширення досліджень стосовно історико-економіч-

них проблем. Почали застосовувати більш досконалі теоретико-методологічні та методичні основи як у наукових книгах, так і в наукових статтях. Вагоме значення, на наш погляд, має поява значної кількості досліджень, в яких відображається розвиток національної промисловості відокремленої від Російської імперії та звичних великоросійських губерній.

Комплексно питання технічного перевороту в Наддніпрянській Україні в XIX ст. у сучасній літературі майже не розглядалося. Існують лише праці, в яких досліджується технічний переворот або по окремих губерніях, або по окремих галузях виробництва.

Сучасним етапом розвитку історіографії проблеми вважається початок 1990-х років.

Важливі дослідження останніх десятиліть представлені такими науковцями, як Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловйова²³, які в монографії «Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття» на основі нововиявлених архівних матеріалів, публікацій в періодичній пресі, наукових праць, відтворили соціально-економічний розвиток Правобережної України у першій чверті XIX ст. Дослідили промислове виробництво і торгівлю, а також розвиток сільського господарства Правобережної України.

Т.І. Лазанська у монографії «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)»²⁴ дослідила індустріальний розвиток України та пов'язаний з ним процес формування торгово-промислової буржуазії, проаналізувала форми державного втручання в економіку, соціальні й національні джерела поповнення буржуазії, господарську діяльність торгово-промислового класу та окремих визначних представників українського підприємництва.

На основі архівних документів певні відомості містяться у статті В.В. Крутікова²⁵ про діяльність Луганського заводу, який став первістком чорної металургії України та зробив великий внесок у зміцнення обороноздатності країни. Дослідив, що на Луганському заводі сформувалися численні кадри робітників, наявність яких в основному забезпечила потребу в кваліфікованій робочій силі численних металургійних і машинобудівних

заводів Донбасу в період індустріального піднесення наприкінці XIX ст., коли Луганськ перетворився у значний промисловий центр країни. Нарешті, з діяльністю заводу пов'язано і становлення технічної інтелігенції, яка зробила чималий внесок у науково-технічний прогрес країни.

І.В. Довжук²⁶ у своїх публікаціях розглянув стан, в якому перебувала вугільно-металургійна промисловість Донецького басейну в середині XIX століття, а також причини, які спонукали уряд Російської імперії сприяти розвитку індустрії даному регіоні. Розглянув питання забезпечення робочою силою вугільної промисловості Донецького промислового регіону та особливості формування робітничого класу цієї галузі. Зокрема у монографії «Інженерно-технічна інтелігенція у розвитку важкої промисловості Півдня України»²⁷, яка була написана у спів-авторстві з І.В. Симоненком, репрезентовано результати комплексного дослідження процесів формування та діяльності інженерно-технічної інтелігенції на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. Представлено вплив інженерно-технічних кадрів на розвиток залізорудної та металургійної промисловості Півдня в досліджуваний період.

Промислову діяльність купецтва в містах Херсонської губернії, її значення у розвитку промисловості краю та економіки в цілому розглядає у своїй науковій статті Т.М. Шершун²⁸.

На цьому історіографічному фоні істотно вирізняються праці М.М. Москалюка. Так, в монографії «Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XIX ст.»²⁹ автор показує розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній в сільськогосподарському виробництві Російської імперії. У роботі проаналізовано становище та динаміку розвитку промисловості, капіталізацію і політику держави в контексті промислового розвитку, показано збут промислової продукції та стан матеріально-технічної бази промисловості. Концептуальному осмисленню теми сприяє розгляд проблеми формування буржуазії, технічної інтелігенції і робітників промисловості в умовах ринку.

У 2012 році виходить друга монографія М.М. Москалюка «Розвиток обробної промисловості українських губерній Росій-

ської імперії в другій половині XIX на початку XX століття»³⁰. У роботі розкрито особливості розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії, проаналізовано економічну політику царизму, матеріально-технічну базу, показано роль підприємців, технічної інтелігенції і робітників в обробній промисловості, визначено обсяги виробництва та ринки збуту продукції.

О.М. Донік³¹ у своїй праці дослідив місце й роль дворянського промислового підприємництва в Україні (XIX ст.). Автором проаналізовано урядову політику щодо підтримки поміщицьких підприємств, узагальнено дані про характер і галузеві напрями промислової діяльності дворянства. Розглянуто специфіку розвитку тих галузей промисловості, які були безпосередньо пов'язані з поміщицьким землеволодінням.

О.М. Машкін у монографії «Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першій половині XIX ст.»³² висвітлює проблеми перебування на території тогочасної Наддніпрянщини вихідців з-за кордону та їхню роль в розвитку народного господарського комплексу. Так, зокрема, детально досліджено місце підданих іноземних держав у процесах зародження та становлення української промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі, фінансів, тощо.

Вивченню історії діяльності колишніх поміщицьких селян першої половини XIX століття, зокрема Яхненка і Симиренка, присвятив статтю В.В. Морозан³³. На основі архівних матеріалів автор дослідив, як складалася їхня підприємницька діяльність, які були в них промислові і торгові обороти, прийоми комерційної діяльності, а також висвітлив історію занепаду їхніх підприємств. Цікаву інформацію науковець наводить про торгову діяльність їхньої фірми через Одеський порт, як один з найбільших експортерів півдня Росії.

О.А. Шаригіна³⁴ у своїй роботі дослідила залізничне будівництво Півдня України в другій половині XIX століття, яке було пов'язане з процесами формування капіталістичного ладу в економіці Російської імперії. Авторка проаналізувала також вплив урядової політики на розвиток морського торговельного флоту.

Г.Д. Казьмирчук³⁵ у своїй публікації дослідив проблему становлення виноробної промисловості на Київщині в умовах агропромислового розвитку.

Г.В. Ветрова³⁶ у статті розглядає джерела формування, національний склад, динаміку зростання, процеси концентрації робочої сили і складання кваліфікованих кадрів, рівень письменності промислових робітників на Півдні України (на прикладі Катеринославської і Херсонської губерній) у другій половині XIX ст.

О.П. Реєнт, О.В. Сердюк³⁷ у монографії на основі широкого кола архівних джерел, періодичних видань та фахової літератури розкривають особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграції в світовий продовольчий ринок у другій половині XIX – на початку XX ст. У праці, зокрема, проаналізовано структуру землеробства і тваринництва в пореформену добу, визначено обсяги продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлено здобутки українських господарств в експорті збіжжя та іншої аграрної продукції, а також з'ясовано причини, що гальмували розвиток вивізної торгівлі й призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників.

Цукрову промисловість як складову частину землеробської культури досліджує О.М. Гайдай³⁸, на прикладі підприємства цукрозаводчиків Харитоненків автор досліджує історію становлення та розвитку галузі.

К.О. Єлесін³⁹ у науковій статті представив дуже цікавий матеріал щодо основних напрямків діяльності О.О. Бобринського у розбудові цукрового виробництва на Середньому Подніпров'ї в кінці 1830–1860-х рр.

Ю.М. Чекушина, А.Г. Перетокін⁴⁰ в монографії, яка вийшла в 2013 році на основі широкої джерельної бази висвітили місце і роль гірничозаводської преси в технічній журналістиці України наприкінці XIX – на початку XX ст. Визначили та докладно проаналізували етапи розвитку гірничо-металургійного комплексу Донецько-Придніпровського регіону у 1880–1917 рр. і персоналізували інженерне підприємство України.

У дисертації А.В. Леня⁴¹ «Розвиток науково-технічного прогресу в харчовій промисловості Українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX с.» зосереджено увагу на комплексному вивченню чинників формування і розвитку технічного прогресу в українських губерніях досліджуваного періоду. Досліджено матеріально-технічну базу харчової галузі. Вивчено процес капіталізації та політику держави щодо розвитку харчової промисловості, окреслено формування ринків збуту продукції, проаналізовано особливості формування буржуазії, розкрито джерела формування технічної інтелігенції і промислових робітників.

М.В. Онопрієнко⁴² у статті розглядає специфіку взаємодії науки і техніки в період промислової революції в Європі XVIII – початку XIX ст., становлення такої організаційної форми діяльності по виробництву і застосуванню науково-технічних знань, як спеціалізована лабораторія, виникнення, інституціоналізація та диференціація технічних наук.

Н.Г. Анненкова⁴³ у науковій праці розглянула вплив митної політики Російської імперії у сфері металопромисловості на розвиток виробництва верстатного обладнання на українських теренах у другій половині XIX століття.

Н.В. Проць⁴⁴ у статті представляє огляд дворянських господарств Харківської губернії після проведення реформи 1861 р. Автор розкриває економічне становище харківського дворянства в процесі становлення та подальшого розвитку промисловості краю. Характеризує основні галузі промислового виробництва, які набули поширення серед представників дворянського стану.

Окремо слід виділити ряд праць, присвячених торгово-промисловій політиці та промислового законодавству уряду Російської імперії. Представниками, які висвітлювали це коло проблем є: Н.В. Ковалева⁴⁵, В.М. Орлик⁴⁶, Ю.Я. Рибаків⁴⁷, Л.В. Степанов⁴⁸, О.Є. Пилипенко⁴⁹, Т.Я. Валетов⁵⁰, Ю.Г. Кисловський⁵¹, Л.В. Старцев⁵² та інші.

Проаналізувавши радянську, пострадянську та сучасну історіографію з теми дослідження, можна зробити узагальнення, що праці попередників не містять комплексного дослідження питання технічного перевороту в Наддніпрянській Україні в XIX

столітті, а лише висвітлюють окремі аспекти технічного перевороту. Хоча в цілому українська та російська наукова література представляє значну історіографічну базу, що є підставою для подальшого досконалого вивчення історико-економічного розвитку технічного перевороту в Наддніпрянській Україні в XIX ст.

¹ *Подолинський С.А.* Ремесла і фабрики на Україні. – К., 1880. – 148 с.

² *Нисселович Л.М.* История заводско-фабричного законодательства в Российской империи /Л.М. Нисселович. – СПб., 1883–1884. – Ч. 1–2. – 360 с.

³ *Менделеев Д.И.* Основы фабрично-заводской промышленности. Д.И. Менделеев СПб.: Тип, В.Демакова, 1897. – С. 34.

⁴ *Витчевский В.* Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / В. Витчевский; [пер. с нем. А. Брауде]. – СПб. : Изд. Д.А. Казыцына и Ю.Д. Филипова, 1909. – 362 с.

⁵ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики – Предкапиталистическая фабрика / А.П. Оглоблин – Київ : Госиздат Украины, 1925. – 232 с.

⁶ *Слабченко М.Є.* Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 3 т. – Харків: Держвидав України, 1927. – Т. 2. Очерки торговли и торгового капитализма. – 278 с.

⁷ *Варнеке О.* До історії залізничного транспорту на Україні (За даними Одеського архіву) / О. Варнеке. – Б. М і р., 1927. – 22 с.

⁸ *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму / І.М. Бровер. – Одеса 1. – 1931. – 174с.

⁹ *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму / І.М. Бровер Ч. 2. – 1933. – 193с.

¹⁰ *Фесенко В.* Початки металургійної промисловості на Україні : (Перша домна Луганського заводу) / В. Фесенко, 1932. – С. 231–256. – Окр. відб. – Монографія В. Фесенка про робітництво Луганського ливарного заводу залишається невиданою.

¹¹ *Ястребов Ф.* Нариси з історії України. – Вип. 8: Україна в першій половині XIX століття / Відп. ред. С.Н. Белоусов. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1939. – С. 134.

¹² *Злотников М.Ф.* От мануфактуры к фабрике // Вопросы истории. 1946. – № 11–12.

¹³ *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. Т. 2. Капитализм / П.И. Лященко. – М. : Госполитиздат, 1950. – 736 с.

¹⁴ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1968. – 192 с.; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. І.О. Гуржій – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.; *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) І.О. Гуржій / АН Української РСР. Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 205 с.

¹⁵ *Яунский В.К.* Промышленный переворот в России: (К проблеме взаимодействия производственных сил и производственных отношений) // Вопр. истории. 1952. № – 12. – С. 52, 55, 60.

¹⁶ *Струmlin С.Г.* К вопросу о промышленном перевороте в России // Вопросы экономики 1952. – № 12. – С. 82.

¹⁷ *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні [В 3 ч.]. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура / Відп. ред. Л.Е. Горелік. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.

¹⁸ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 382 с.

¹⁹ *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л.Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.

²⁰ *Хромов П.А.* Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России / П.А. Хромов. – М. : Высшая шк., 1982. – 240 с.

²¹ *Туган-Барановский М.И.* Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем : ист. развитие рус. фабрики в XIX веке / М.И. Туган-Барановский; РАН, Ин-т экон. – М. : Наука, 1997. – С. 73–74, 550.

²² *Дерев'янкін Т.І.* Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. [Текст] / Т.І. Дерев'янкін – К. : Наук. думка, 1975. – С. 9.

²³ *Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловійова. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 174 с.

²⁴ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т.І. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.

²⁵ *Крутіков В.В.* Із історії Луганського ливарного заводу (до 200-річчя зародження металургійної промисловості України) / Крутіков В.В. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, РА «Тандем-У», 1999. – Вип. 4(5). – С. 188–195.

²⁶ *Довжук І.В.* Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / І.В. Довжук. – Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 364 с.; *Довжук І.В.* Вугільно-металургійна промисловість Донбасу та України в кінці 80–90-х роках XIX століття [Текст]. Вип. III / І.В. Довжук. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 32 с.

²⁷ *Довжук І.В.* Інженерно-технічна інтелігенція у розвитку важкої промисловості Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст] : монографія / І.В. Довжук, І.В. Симоненко; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ : СНУ, 2013. – 179 с.

²⁸ *Шершун Т.М.* Роль купецького стану у промисловому розвитку міст Херсонської губернії в першій половині XIX ст. / Т.М. Шершун // Інтелігенція і влада. – 2005. – Вип. 5. – С. 94–100.

²⁹ *Москалюк М.М.* Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст. : Монографія / М.М. Москалюк. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – 257 с.

³⁰ *Москалюк М.М.* Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття [Текст] : монографія / Микола Москалюк. – Тернопіль : ТНПУ, 2012. – 299 с.

³¹ *Донік О.М.* Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900 рр.) / О.М. Донік // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 12. – С. 103–118.

³² *Машкін О.М.* Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / О.М. Машкін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 450 с.

³³ *Морозан В.В.* Деятельность фирмы «Братья Яхненко и Симиренко» на Юге России / В.В. Морозан // Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XIX вв. : сб. материалов Второй междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) / сост. А.И. Раздорский. – Курск, 2009. – С. 308–312.

³⁴ *Шаригіна О.А.* Історія виникнення і розвитку залізничного та морського транспорту на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст] : монографія / О.А. Шаригіна. – Херсон : ХДМІ, 2009. – 259 с.

³⁵ *Казьмирчук Г.Д.* Винокуріння у Київській губернії в ХІХ ст. Г.Д. Казьмирчук // Соціальна історія: Науковий збірник. – К., 2009. – Вип. V. – С. 25–28.

³⁶ *Ветрова Г.В.* Формування промислового робітництва на Півдні України у другій половині ХІХ ст. / Г.В. Ветрова // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2010. – Вип. 28. – С. 66–71.

³⁷ *Рєєнт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К. : Ін-т історії України, 2011. – 365 с.

³⁸ *Гайдай О.М.* Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / О.М. Гайдай // Чорноморський літопис. – 2012. – Вип. 5. – С. 10–15.

³⁹ *Єлесіна К.О.* Розвиток цукровиробництва на Середньому Подніпров'ї в кінці 1830-х – 1860-х рр. у промислових та суспільних ініціативах О.О. Бобринського / К.О. Єлесіна // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2012. – Вип. 32. – С. 138–142.

⁴⁰ *Чекушина Ю.М.* Промисловий розвиток та інженерне підприємство Донецько-Придніпровського регіону (1880–1917 рр.) : монографія / Ю.М. Чекушина, А.Г. Перетокін; ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Дніпропетровськ : НГУ, 2013. – 119 с.

⁴¹ *Лень А.В.* Розвиток наукового-технічного прогресу в харчовій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. канд. іст. наук : 07.00.07 / А.В. Лень; Кіровоградський національний технічний університет. – Кіровоград, 2013. – 205 с.

⁴² *Онопрієнко М.В.* Технічні знання і науки в контексті промислової революції: методологічний аспект [Електронний ресурс] / М.В. Онопрієнко // Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія. – 2013. – № 1. – С. 48–52.

⁴³ *Анненкова Н.Г.* Вплив митної політики Росії у сфері металопромисловості на розвиток виробництва верстатної продукції на українських землях імперії у другій половині ХІХ ст. / Н.Г. Анненкова // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ» : зб. наук. пр. Темат. вип. : Історія науки і техніки. – Харків : НТУ «ХПІ». – 2013. – № 68 (1041). – С. 8–16.

⁴⁴ *Проць Н.В.* Розвиток промисловості у дворянських господарствах Харківської губернії пореформенного періоду / Н.В. Проць // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. [Текст] / [редкол. : В.Я. Білоцерківський (відп.

ред.) та ін.]. – Харків: Колегіум, 1997 – (Історія та географія). Вип. 50. – 2014. – С. 44–48.

⁴⁵ *Ковалева Н.В.* Торгово-промышленная политика и промышленное законодательство Российской империи XIX – начала XX века [Текст] / Н.В. Ковалева // История государства и права. – 2010. – № 1. – С. 16–18.

⁴⁶ *Орлик В.М.* Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795–1861 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – № 6 – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 70–77; *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – 631 с.

⁴⁷ *Рыбаков Ю.Я.* Промышленное законодательство России первой половины XIX века / Ю.Я. Рыбаков. – М., 1986. – 216 с.

⁴⁸ *Степанов В.Л.* От фритредерства к протекционизму: Эволюция таможенной политики России в XIX в. / В.Л. Степанов // Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XIX вв.: сб. материалов Второй междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) / сост. А.И. Раздорский. – Курск, 2009. – С. 220–224.

⁴⁹ *Пилипенко О.Є.* З історії правового регулювання підприємницької діяльності в Росії та Україні у XVIII–XIX ст. / О.Є. Пилипенко // Науковий вісник Академії муніципального управління. – 2012. – Вип. 2. – С. 221–226.

⁵⁰ *Валетов Т.Я.* Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции / Т.Я. Валетов // Экономическая история. Обзорение. – Вып. 13. – М., 2007.

⁵¹ *Кисловский Ю.Г.* История таможенного дела и таможенной политики России. – 3-е изд., доп. / Под общ. ред. А.Е. Жерихова. – М: РУСИНА-ПРЕСС, 2004. – 592 с.

⁵² *Старцев А.В.* Торгово-промышленное законодательство и социально-правовой статус предпринимателей в России (XVIII начало XX вв.) // Предприниматели и предпринимательство в Сибири (XVIII – начало XX вв.) – Барнаул: АГУ, 1996. – С. 3–21.

The paper is devoted to historiographic review of scientific literature, which are highlighted the aspects of the technical revolution in Dniper Ukraine of the 19th century. Relying on the results of a historiographic

analysis the article singles out three chronological periods and provides a characterization of each.

The conducted research allows the author to conclude that despite the availability of these historiographical sources, this problem needs a comprehensive and focused study.

Keywords: *historiography, the technical progress, Dnieper Ukraine, technical revolution, industry.*